

Sairaanhoitopiirien opas vastuullisiin hankintoihin

31.1.2020

KEINO
KESTÄVIEN JA INNOVATIIVISTEN
JULKISTEN HANKINTOJEN
VERKOSTOMAINEN OSAAMISKESKUS

OYS | OULU
UNIVERSITY
HOSPITAL

HUS⁺
 Tays
Tampere University Hospital

 KYS

VARSINAIS-SUOMEN
SAIRAANHOITOPIIRI

Sisällysluettelo

Sisällysluettelo.....	1
1. Johdanto.....	2
1.1 Opas tukemaan vastuullisten hankintojen toteutusta	2
2. Hankintoja koskevat säädökset ja ohjaus	3
3. Hankinnan suunnittelu.....	3
4. Vastuullisuusnäkökohtien sisällyttäminen hankintaan	4
4.1 Tarjoajan soveltuvuuden määrittely	4
4.2 Hankinnan kohteen määrittely	5
4.3 Tarjousten vertailuperusteiden asettaminen.....	5
4.4 Hankinnan erityisehdot	5
4.5 Todentaminen	6
4.5 Toteutuneen hankinnan seuranta	6
5. Keinoja ympäristönäkökulmien huomioimiseen	7
5.1 Ympäristömerkit.....	7
5.2 Ympäristöasioiden hallintajärjestelmät.....	8
5.3 Motivan oppaat	9
6. Keinoja sosiaalisen vastuun huomioimiseen	9
6.1 Ihmisoikeudet ja ihmisarvoisen työn edistäminen	10
6.2 Työllistäminen	11
6.3 Esteettömyys	12
7. Esimerkkejä	13
7.1 Kopio- ja tulostuspapereiden hankinta (HUS-Logistiikka).....	13
7.2 Sairaalavälineiden pesukoneiden ja autoklaavien hankinta (HUS-Kiinteistöt Oy)	13
7.3 Astianpesukoneiden hankinta (HUS-Tukipalvelut, Potilas- ja henkilöstöruokailu).....	13
7.4 Tutkimuskäsineiden hankinta (HUS Logistiikka)	14
7.5 Terveystieteiden työvaatemallisto (Sakupe Oy).....	14

1. Johdanto

Terveydenhuollon hankintojen erityispiirre on se, että ensiarvoisen tärkeinä kriteereinä on muun muassa potilasturvallisuuden varmistaminen sekä korkeat hygienian ja toimintavarmuuden vaatimukset. Tärkeää on silti huomioida, että hankintoihin liittyy monia merkittäviä vastuullisuuden riskejä. Hankintojen vaikutus on suuri, sillä hankittavilla tuotteilla ja palveluilla on aina välittömiä tai välillisiä vaikutuksia ympäristöön ja yhteiskuntaan.

1.1 Opas tukemaan vastuullisten hankintojen toteutusta

Opas on laadittu avuksi ja työkaluksi hankintoja tekeville, jotta vastuullisuusasioiden huomioiminen hankinnoissa olisi mahdollisimman selkeää ja vaivatonta.

Tässä oppaassa tarkoitamme kestävillä hankinnoilla ja vastuullisella toiminnalla seuraavaa:

- Kestävät hankinnat ovat hankintoja, joissa tunnistamme organisaation suorat ja epäsuorat vaikutukset ympäröivään yhteiskuntaan ympäristön, taloudellisen sekä sosiaalisen vastuun näkökulmista.
- Kestävillä hankinnoilla mahdollistamme tulevien sukupolvien hyvän elämän.
- Vastuullinen toiminta on:
  - Muutostarpeiden tunnistamista.
  - Toiminnan omaehtoista kehittämistä yli lainsäädännön minimivaatimusten.
  - Kokonaisvaltaista toimintaa: Elinkaarikustannukset, turvallisuus ja terveys huomioiden.
  - Markkinavaikuttajan roolin tunnistamista: kysynnällä ja tahtotilalla vastuullisempien markkinoiden luomista.

Oppaan määritelmä on laadittu yhdessä työhön osallistuneiden sairaanhoitopiirien kanssa työpajassa syksyllä 2019.

Opas pohjautuu alun perin HUS:n hankintaohjeen ympäristöliitteen yleisiin ohjeisiin ja esimerkkikriteereihin, joita on päivitetty ja laajennettu syksyn 2019 aikana kattamaan laajemmin vastuullisuusnäkökulmat. Opas on päivitetty yhteistyössä KEINO-osaamiskeskuksen sekä Helsingin ja Uudenmaan hoitopiirin (HUS), Pohjois-Savon sairaanhoitopiiri (KYS), jota edustaa Sansia Oy, Pohjois-Pohjanmaan sairaanhoitopiiri (OYS), Pirkanmaan sairaanhoitopiiri (TAYS), jota edustaa Tuomi Logistiikka Oy, sekä VSHP: Varsinais-Suomen sairaanhoitopiiri (TYKS) kanssa. Opas on kaikkien sairaanhoitopiirien käytettävissä.

Opas rakentuu kahdesta osasta: yleisestä ohjeesta ja tuoteryhmäkohtaisista ohjeista. Yleisessä osiossa käydään läpi yleisesti vastuullisuusnäkökohtien huomioiminen hankinnan suunnittelussa ja tarjouspyyntöä valmisteltaessa. Tuoteryhmäkohtaisiin ohjeisiin on koottu tarkemmin tietoa ja esimerkkejä hankinnan valmisteluvaiheeseen. Oppaan soveltamisen tueksi on myös tehty power point -materiaali organisaatioiden sisäiseen käyttöön ja koulutukseen.

On tärkeää huomioida, että markkinatilanteet, hankinnan kohteet ja olosuhteet voivat vaihdella tietyissä tuoteryhmissä alueittain. Hankintayksikön tulee tarkistaa ja asettaa aina itse kriteerien taso omien tavoitteiden, tarpeiden, resurssien ja markkinakartoituksen perusteella.

2. Hankintoja koskevat säädökset ja ohjaus

Alkuperäisen ohjeenperustana on laaja katsaus EU-säädöksiin, kansalliseen lainsäädäntöön ja ministeriöiden ohjeisiin, jotka asettavat vaatimuksia ja ohjaavat vastuullisuusnäkökohtien huomioimiseen julkisissa hankinnoissa. Tarjouspyyntöjä laadittaessa on huomioitava mahdolliset lainsäädännölliset muutokset ja ajankohtainen ohjeistus.

Kansallinen hankintalaki (1397/2016) kannustaa julkisia hankintayksiköitä ottamaan vahvemmin huomioon vastuullisuuden näkökohdat hankintoja tehdessä. Hankintalain mukaan hankintayksiköiden on pyrittävä järjestämään hankintatoimintansa siten, että hankintoja voidaan toteuttaa mahdollisimman taloudellisesti, laadukkaasti ja suunnitelmallisesti olemassa olevat kilpailuolosuhteet hyväksi käyttäen sekä mahdollisimman tarkoituksenmukaisina kokonaisuuksina kestävän kehityksen näkökulmat huomioiden.

Myös esimerkiksi EU:n energiatehokkuusdirektiivi velvoittaa valtion hankkijoita ja kannustaa muuta julkista sektoria ottamaan energiatehokkuuden huomioon julkisissa hankinnoissa. EU:n ekosuunnitteludirektiivin (2009/125/EU)¹ ja energiamerkintäasetuksen (2017/1369)² nojalla säädettävillä tuoteryhmäkohtaisilla vaatimuksilla ohjataan valitsemaan energiatehokkaampia tuotteita.

3. Hankinnan suunnittelu

Sairaanhoitopiirien strategioissa tai ympäristöohjelmissa on määritelty tavoitteita, joiden toteuttamisessa hankinnat voivat olla merkittävässä roolissa. Useammalla sairaanhoitopiirillä on tavoitteena jätteen synnyn vähentäminen ja materiaalina hyötykäytettävän jätteen osuuden kasvattaminen, energiatehokkuuden parantaminen, kasvihuonekaasupäästöjen vähentäminen, PVC-tuotteiden korvaaminen sekä kiinteistöjen ympäristövaikutusten huomioiminen koko niiden elinkaaren ajan.

Hankintojen vastuullisuusnäkökohtien huomioon ottamisessa on kyse siitä, että tuotteita ja palveluita hankittaessa tarjolla olevia vaihtoehtoja verrataan, ja valinta kohdistetaan sellaisiin kestäviin tuotteisiin, joiden ympäristövaikutukset ovat vähäisempiä kuin vastaavien tuotteiden ja palveluiden yleensä. Laajemmin tavoitteena on, että vastuullisuus saadaan osaksi kaikkea normaalia (hankinta) toimintaa aina suunnittelusta arviointiin sekä seurantaan. Hankinnan suunnittelu on vastuullisuusnäkökohtien huomioon ottamisen kannalta olennainen vaihe hankintaprosessissa.

Hankinnan suunnitteluvaiheessa kannattaa pohtia hankintaa ainakin seuraavista näkökulmista:

- Miten suuri tarve on?
  - a. Kun tarve on vain ajoittainen, voisimmeko vuokraamalla tai lainaamalla saada laitteen, ajoneuvon tms. käyttöön silloin, kun harvakseltaan sitä tarvitsemme?
  - b. Voisimmeko hankkia laitteen yhteiskäyttöön toisen osaston kanssa?
- Kun toisilla yksiköillä saman tarvikkeen kulutus on suuri ja toisilla pieni, voisimmeko hankkia erilaisia pakkauskokoja?
- Mikä on markkinoilla olevien eri vaihtoehtojen ympäristökuormitus elinkaaren aikana?
  - a. Kuinka paljon eri laitteilla kuluu käyttöään aikana vettä, energiaa, kemikaaleja, kuluvia osia?

---

¹ [Ekosuunnittelu.info: Ekosuunnittelu eli ecodesign](https://www.ekosuunnittelu.info/)

² [Ekosuunnittelu.info: Energiamerkintä](https://www.ekosuunnittelu.info/)

- b. Mitä eroja on eri valmistajien laitteiden kuluttamissa kemikaaleissa esimerkiksi vaaraominaisuuksien suhteen? Mitkä vaihtoehdot altistavat työntekijöitä vähiten ja ovat pienin riski vahinkotilanteissa?
  - c. Ovatko vaihdettavat osat/ välineet kertakäyttöisiä vai pestäviä ja uudelleen käytettäviä?
- Mitkä ovat hankinnan ympäristövaikutuksista merkittävimmät?
  - a. Kun usein kaikkea ei voi saada, muotoilemme hankinnan siten, että tavoittelemme esim. vesistökuormituksen pienentämistä, ilmastonmuutoksen torjuntaa vai riskittömämpää jätehuoltoa?
- Koska kestokäyttöinen tuote kuormittaa ympäristöä vähemmän, hankkisimmeko kestäväää ja pestävää?
  - a. Onko hankittavan tuotteen kertakäyttöisyys ennemminkin tapa kuin hoitotuloksen tai työturvallisuuden kannalta välttämätöntä?
  - b. Mitä pestäviä ja uudelleen käytettäviä vaihtoehtoja on markkinoilla?
  - c. Kannattaisiko hankinnan kriteerien kautta viestiä valmistajille haluavamme jatkossa myös uudelleen käytettäviä vaihtoehtoja silloinkin, kun niitä ei vielä ole tarjolla?
- Mistä tiedän, mitä ominaisuuksia tuotteelta voin edes toivoa?
  - a. Löytyykö tietoa organisaation sisältä? Tai onko muualla tehty
  - b. Miten voin toteuttaa markkinakartoituksen ennen hankinnan aloitusta, jotta tiedämme, mitä vaihtoehtoja markkinoilla on tarjolla?

4. Vastuullisuusnäkökohtien sisällyttäminen hankintaan

Kun hankinnan tarve ja tavoitteet ovat selvillä, tulee määritellä vaatimukset ja valita kriteerit, joiden avulla hankinnan vastuullisuuteen pyritään vaikuttamaan. Vastuullisuusnäkökohdat voivat koskea tarjoajan soveltuvuutta hankinnan kohteen vähimmäisvaatimuksia tai vastuullisuudesta voidaan antaa pisteitä tarjousten vertailussa. Vastuullisuusnäkökohta voidaan ottaa huomioon myös hankintasopimuksen erityisehdoissa.

4.1 Tarjoajan soveltuvuuden määrittely

Hankintayksikkö voi asettaa soveltuvuusvaatimukseksi, että tarjoajalla on esimerkiksi ympäristöasioiden hallintajärjestelmä. Selvitykseksi voidaan hyväksyä mm. todistus yrityksen sertifioidusta ympäristöasioiden hallintajärjestelmästä, tai tarjoajilta voidaan pyytää hankintasopimuksen toteuttamiseen liittyviä selvityksiä ympäristöhallintajärjestelmästä. Voidaan esimerkiksi edellyttää selvitystä siitä, kuinka materiaalin, energian ja veden kulutusta sekä jätteiden syntyä vähennetään palvelusopimusta toteutettaessa, taikka minkälaista koulutusta palvelun henkilöstölle annetaan työhön liittyvissä ympäristöasioissa.

Tarjoajan soveltuvuutta koskeviin vaatimukseen voidaan liittää ympäristönäkökohta myös esimerkiksi yrityksen henkilöstön koulutuksen ja ammatillisen osaamisen yhteydessä. Kuljetuspalveluyritykseltä voidaan edellyttää, että kyseinen palvelu kyetään tarjoamaan kuljettajilla, jotka saavat säännöllisesti ennakoivan ja taloudellisen ajotavan koulutusta.

4.2 Hankinnan kohteen määrittely

Hankinnan kohteen määrittelyssä on mahdollista esittää vastuullisuusnäkökohtiin liittyviä määrittelyjä ja vähimmäisvaatimuksia. Vaatimukset voivat koskea esimerkiksi hankinnan kohteen ominaisuuksia, suoritustekniikkaa, suorituskykyä, valmistusmateriaaleja, ainesosia, valmistustapaa tai pakkauksia edellyttäen, että näillä vaatimuksilla on välitön liittyminen hankinnan kohteeseen. Suorituskykyyn ja toiminnallisiin ominaisuuksiin liittyvät vaatimusten tulee olla täsmällisiä ja vaatimusten tulee liittyä itse hankinnan kohteeseen.

Yleisperiaatteena on, että tarjouspyynnössä hankinnan kohteelle asetetut vähimmäisvaatimukset eivät voi enää sellaisenaan olla tarjousten vertailukriteerejä. Hankinnan vastuullisuudelle voidaan kuitenkin asettaa tietty vähimmäistaso ja tarjousten vertailussa tarjouksille voidaan antaa pisteitä sen mukaan, missä suhteessa hankinnan kohde ylittää sille asetetun vähimmäistason. Vaatimuksia laadittaessa on varmistettava, että tarjouskilpailussa on mukana riittävästi toimittajia, jotka täyttävät tarjouspyynnössä hankinnan vastuullisuudelle asetetun vähimmäistason.

4.3 Tarjousten vertailuperusteiden asettaminen

Tarjousten vertailuperusteiden on liityttävä hankinnan kohteeseen. Tämän oppaan tuoteryhmäkohtaisiin ohjeisiin on nostettu esimerkkejä vertailuperusteista. Niitä voi käyttää suoraan, osin tai soveltaen. Esimerkit on poimittu syys-lokakuussa 2019 voimassa olleista ohjaavista dokumenteista, jotka on listattu kussakin ohjeessa. Ennen kriteerien käyttämistä, on hyvä tarkistaa, onko kyseisistä dokumenteista tullut uudempia versioita.

Sellaisissa palveluhankinnoissa, joissa esimerkiksi henkilöstön ympäristöasioihin liittyvällä asiantuntemuksella tai ammattitaidolla on hankinnan toteuttamisessa merkitystä, voidaan myös näihin seikkoihin liittyviä vertailuperusteita käyttää tarjousten vertailussa.

Jotta vastuullisuusnäkökohdilla olisi todellista vaikutusta tarjouksen valintaan, tarjouspyynnössä esitetyille vaatimuksille on osoitettava tarjouksen kokonaispisteissä riittävä painoarvo. Valitsemalla vastuullisuusnäkökohtia mukaan vertailukriteereihin, viestitään markkinoille organisaation tahtotilasta hankittavien tuotteiden ja palveluiden suhteen. Tällä voidaan ohjata tuotekehitystä ja palveluiden tuottamista vastuullisempaan suuntaan. Seuraavilla hankintakierroksilla on mahdollista, että osa vertailuperusteista voidaan siirtää hankinnan kohteen vähimmäisvaatimuksiksi tai tarjoajaa koskeviksi soveltuvuusvaatimuksiksi.

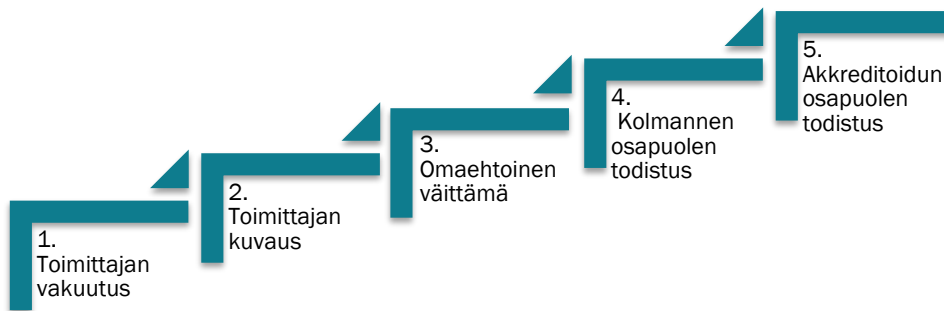
Hankintayksikkö voi huomioida tarjousvertailussa hankinnan vaikutuksia myös laajemmin kuin pelkän hankintakustannuksen osalta. Elinkaarikustannukset tarkoittavat kaikkia tuotteen tai palvelun elinkaaren aikana aiheuttamia kustannuksia, joko hankkijalle tai muille käyttäjille. Kustannukset voivat olla esimerkiksi hankintakustannuksia, käyttökustannuksia, huoltokustannuksia tai kierrätys, keräys tai muita poistokustannuksia. Elinkaarikustannukset huomioivalla kilpailutuksella voidaan hankkia esimerkiksi vähemmän energiaa, vettä, kertakäyttöisiä osia tai, kemikaaleja kuluttavia laitteita sekä tuotteita, jotka jätteenä ovat vähemmän haitallisia tai jopa kierrätettävissä uudelleen käyttöön.

4.4 Hankinnan erityisehdot

Hankinnan erityisehdot liittyvät vaatimukseen, jotka eivät suoraan kohdistu tarjoajaan tai tuotteeseen. Erityisehdot voivat ympäristön kannalta esimerkiksi varmistaa laitteen pitkää käyttöikä määrittämällä huoltoon ja varaosiin liittyviä vaatimuksia tai vähentää pakkausmateriaalien aiheuttamaa ympäristökuormitusta määrittelemällä vaatimuksia kuljetuspakkausten uudelleenkäytettävyydestä tai kierrätettävyydestä.

4.5 Todentaminen

Tarjoajan on annettava sitoumus siitä, että pystyy toimittamaan tarjouspyynnössä edellytetyt selvitykset tilaajalle. Asetettujen vaatimusten ja vertailuperusteiden todentaminen on julkisissa hankinnoissa tärkeää. Oikean todentamiskeinon esittäminen edellyttää vuoropuhelua tilaajan ja toimittajan välillä. Tarjoajan on annettava tietoa siitä, miten vaatimukset täyttyvät tarjousvaiheessa, sopimuksen tekovaiheessa ja sopimuksen aikaisessa seurannassa. Eri todentamiskeinoilla on eri uskottavuus aste, joka on kuvattu alla olevassa kuvassa. Mitä korkeammalla tasolla, sen suurempi uskottavuus todistuskeinolla on.

- 1. Toimittajan vakuutus:** Toimittaja vakuuttaa, että vaatimus täyttyy esimerkiksi rastimalla ruutuun kyllä.
- 2. Toimittajan kuvaus:** Toimittaja kuvaa kirjallisesti, miten vaatimus täyttyy oman tietämyksen mukaan.
- 3. Oma väittäjä:** Toimittaja antaa tietoa, jonka voi tarkistaa ilman pääsyä yrityksen liikesalaisuuksiin, esimerkiksi kansallisista tietokannoista, tuotetiedotteesta. Tähän kuuluu myös ISO 14021 standardin mukaiset Tyypin II ympäristömerkit, eli omat ympäristöväittämät.
- 4. Kolmannen osapuolen todistus:** Riippumaton kolmas osapuoli antaa kirjallisen vakuuden siitä, että kyseinen tuote, palvelu tai prosessi vastaa, tai on parempi kuin, toivottu vaatimustaso.
- 5. Akkreditoitun kolmannen osapuolen todistus:** Akkreditoitu riippumaton osapuoli vakuuttaa kirjallisesti, että kyseinen tuote, palvelu tai prosessi vastaa, tai on parempi kuin, toivottu vaatimustaso. Akkreditoitu 3. osapuolen todistus voi koskea joko tuotetta tai organisaation laatujärjestelmää.

Todentamisen kustannukset toimittajalle vaihtelevat. Myös todistusten saamisen helppous tuotantoketjussa vaihtelee, myös yrityksen koon mukaan. Todentamisvaatimus on hyvä asettaa kyseisen laatuksiteerin tärkeyden mukaan.

4.5 Toteutuneen hankinnan seuranta

Organisaation on tärkeää seurata valitun tuotteen tai palvelun laatuominaisuuksien toteutumista sopimuskauden aikana. Mittaamisella ja seurannalla voidaan arvioida hankinnan onnistumista, tuoda uutta tietoa hankintojen suunnitteluun ja nähdä hankinnan vastuullisuuden kehittyminen ajan myötä.

5. Keinoja ympäristönäkökulmien huomioimiseen

5.1 Ympäristömerkit

Hankintalain 72 § Merkkien käyttö hankinnan kohteen kuvauksessa mukaan hankintayksikkö voi hankinnan kohteen kuvauksessa, tarjouspyynnössä esitettyjen kokonaistaloudellisen edullisuuden perusteissa tai sopimuksen toteuttamisen ehdoissa vaatia tiettyä merkkiä näytöksi siitä, että hankinnan kohde vastaa vaadittuja ympäristöominaisuuksia, sosiaalisia ominaisuuksia tai muita ominaisuuksia. Ympäristömerkin edellyttäminen on helppo tapa huomioida ympäristönäkökohdat hankinnassa, sillä hankintayksikön ei tarvitse tällöin itse valvoa, täyttääkö tuote tai palvelu ympäristömerkin saamiselle asetetut kriteerit.

Ympäristömerkki voidaan esittää hankinnan vähimmäisvaatimuksena silloin, kun markkinoilla on useita ympäristömerkittyjä tuotteita, joiden välillä kilpailutus voidaan toteuttaa. Ympäristömerkki voidaan myös huomioida laatuvertailussa ja antaa siitä lisäpisteitä.

Edellytyksenä tietyn merkin vaatimiselle kuitenkin on, että kaikki seuraavat ehdot täyttyvät:

1. merkille asetetut vaatimukset koskevat ainoastaan perusteita, jotka liittyvät hankinnan kohteeseen ja soveltuvat hankinnan kohteena olevien rakennusurakoiden, tavaroiden tai palvelujen ominaisuuksien määrittämiseen;
2. merkille asetetut vaatimukset perustuvat puolueettomasti todennettavissa oleviin ja syrjimättömiin perusteisiin;
3. merkit vahvistetaan avoimessa menettelyssä, johon viranomaiset, kuluttajat, työmarkkinaosapuolet, valmistajat, kaupan edustajat ja valtioista riippumattomat organisaatiot sekä muut asiaankuuluvat sidosryhmät voivat osallistua;
4. kaikkien asianomaisten osapuolten on mahdollista saada merkki;
5. merkille asetetut vaatimukset laatii kolmas osapuoli, johon merkkiä hakeva toimittaja ei voi käyttää ratkaisevaa vaikutusvaltaa.

Ympäristömerkit voivat olla joko viranomaisten tai epävirallisten tahojen kuten järjestöjen tai yritysten hallinnoimia ja valvomia. Kansainvälinen standardisointijärjestö ISO on luokitellut ympäristömerkit kolmeen eri kategoriaan³. Virallisia tyyppin 1 kategorian ympäristömerkkejä, jotka täyttävät hankintalain vaatimukset, ovat esimerkiksi Pohjoismainen Joutsenmerkki, EU- ympäristömerkki ja Bra Miljöval.

Tietoa ISO ympäristömerkeistä	
Tyyppin 1 ympäristömerkki (ISO 14024)	Vapaaehtoisia, perustuvat useaan eri kriteeriin ja elinkaariajatteluun sekä ovat riippumattoman tahon sertifioimia merkintöjä. Kutakin järjestelmään kuuluvaa tuote- ja palveluryhmää varten on vahvistettu omat kriteerit.

Tietoa ISO ympäristömerkeistä	
	Joutsenmerkki ⁴ ja EU-ympäristömerkki ⁵ ovat esimerkkejä tyypin 1 ympäristömerkeistä.
Tyypin 2 ympäristömerkki (ISO 14021)	Omaehtoiset ympäristöväittämät. Merkit perustuvat valmistajien omiin ilmoituksiin. Merkkejä ei varmenna riippumaton kolmas osapuoli, mutta ISO standardi asettaa tiettyjä perusvaatimuksia ympäristöväitteiden totuudenmukaisuudelle. RSPO-merkki (Roundtable on Sustainable Palm Oil) on esimerkki tyypin 2 ympäristömerkistä.
Tyypin 3 ympäristömerkki (ISO 14025)	Merkit ovat ympäristötuoteselosteita. Selosteella voidaan tuoda esiin tuotteen laadun ja ympäristömyötävyyden kannalta tärkeitä tekijöitä, mutta seloste ei sisällä vertailutietoa muihin tuotteisiin verrattuna. Selosteelle voi hankkia kolmannen osapuolen arvioinnin.

Merkin vaatimisessa tulee huomioida, että esim. pk-yrityksillä ei välttämättä ole varaa hankkia vaadittavaa merkkiä, joten hankintayksikön on syytä käyttää tapauskohtaista harkintaa, jotta mahdollisten tarjoajien määrä ei rajoitu liiaksi. Hankintayksikkö voi myös todeta, mitkä merkit ainakin täyttävät vaaditut ominaisuudet, asettamatta vaatimukseksi kuitenkaan kyseisiä merkkejä. Jos hankintayksikkö ei edellytä hankinnan kohteen täyttävän kaikkia merkille asetettuja vaatimuksia tai merkkiin sisälty vaatimuksia, jotka eivät liity hankinnan kohteeseen, sen on ilmoitettava selkeästi tarjouspyynnössä, miltä osin vaatimukset on täytettävä.

5.2 Ympäristöasioiden hallintajärjestelmät

Ympäristöjärjestelmä on systemaattinen tapa parantaa ympäristöasioiden hallintaa ja ympäristönsuojelutoimien tuloksellisuutta. Hankintalain 90 §:n Ympäristöasioiden hallinta- ja laadunvarmistustoimenpiteet mukaan hankintayksikkö voi pyytää ehdokkaalta tai tarjoajalta selvityksen rakennusurakan toteuttamisessa tai palvelun suorittamisessa toteutettavista ympäristövaikutusten hallintaa koskevista toimenpiteistä.

Tarjoajilta ei voida vaatia tiettyyn ympäristöjärjestelmään tai standardiin rekisteröitymistä, mutta tarjoajien vapaamuotoisten ympäristöjärjestelmäkuvausten arvioinnissa voidaan käyttää esimerkiksi ISO 14 001 ympäristöjärjestelmän kohtia ja varmistaa, että organisaation ympäristöjärjestelmässä on kuvattu:

⁴ Joutsenmerkki: Kriteerit

⁵ EU-ympäristömerkin kriteerit englanniksi

- Organisaation ympäristöjärjestelmän laajuus, ylläpito ja dokumentointi
- Organisaation ympäristöpolitiikka, -päämäärät ja -tavoitteet
- Toimintojen, tuotteiden ja palveluiden merkittävimmät ympäristönäkökohdat
- Lakisääteiset ja muut organisaation ympäristönäkökohtiin liittyvät vaatimukset
- Vastuut päämäärien ja tavoitteiden saavuttamisesta kaikille asiaankuuluville toiminnoille ja organisaatiotasolle määriteltyinä sekä keinot ja aikataulu, joilla nämä saavutetaan
- Ympäristöjärjestelmään liittyvä koulutus sekä organisaation sisäinen ja ulkoinen viestintä
- Ympäristöjärjestelmän asiakirjojen hallinta ja dokumentointi
- Onnettomuus- ja hätätilanteiden valmiusmenettelyt, toimintasuunnitelmat ja niiden testaus
- Toimintojen tarkkailu- ja mittausmenettelyt sekä niiden dokumentointi ja arviointi
- Poikkeamien ja korjaavien toimenpiteiden käsittely
- Sisäinen auditointi
- Johdon katselmus

ISO 14001 on International Organization for Standardization (ISO) laatima kansainvälinen standardi, jota voivat käyttää kaiken kokoiset yritykset ja julkisyhteisöt. Standardissa määritellään systemaattinen tapa parantaa ympäristöasioiden hallintaa ja ympäristönsuojelutoimien tuloksellisuutta. Se auttaa organisaatioita sekä parantamaan ympäristönsuojelunsa tasoa että osoittamaan ympäristöasioidensa hyvää hoitoa. ISO ei ole minkään hallituksen alainen organisaatio. Kun tarjoaja esittää järjestelmästä sertifikaatin, on hankintayksikön varmistuttava, että sertifikaatin on myöntänyt akkreditoitu sertifioija, jonka toiminta on siis valvottua ja hyväksyttyä.

EMAS on ympäristöjärjestelmä, joka perustuu EU:n asetukseen. EMAS sisältää kaikki ISO 14001 standardin kohdat, mutta siinä on tiettyjä lisävaatimuksia mm. liittyen ympäristönäkökohtien tunnistamiseen, sisäisiin auditointeihin ja julkiseen raportointiin. Asetus edellyttää, että ulkopuolinen ympäristötodentaja (auditoija) vahvistaa järjestelmän toimivuuden ja raporteissa esitetyt tiedot. EMAS-sertifioitu yritys kirjataan julkiseen EMAS-rekisteriin.

Ekokompassi on Helsingin Seudun Ympäristöpalveluissa (HSY) kehitetty ympäristöjärjestelmä PK-yrityksiä, yleisötapahtumia ja kaupungin virastoja varten. Se perustuu edellä mainittuihin kansainvälisiin järjestelmiin, mutta on helpompi ja edullisempi toteuttaa ja siihen liittyy neuvonta- ja tukitoimintoja. Ekokompassi-sertifikaatti voidaan katsoa riittäväksi osoitukseksi ympäristöjärjestelmästä.

5.3 Motivan oppaat

Motiva on laatinut oppaita ympäristöasioiden huomioimiseksi julkisen sektorin hankinnoissa. Oppaat, jotka on julkaistu lokakuuhun 2019 mennessä, on listattu tämän ohjeen tuotekohtaisissa ohjeissa.

[Kaikki viimeisimmät ohjeet ovat saatavilla Motivan Tietopankki-verkkosivuilla.](#)

6. Keinoja sosiaalisen vastuun huomioimiseen

Ottamalla huomioon sosiaalinen vastuu hankinnassa hankintayksikkö voi edistää paikallisella, kansallisella ja globaalilla tasolla yhteiskuntaan kohdistuvia myönteisiä vaikutuksia sekä ehkäistä haitallisia vaikutuksia. Sosiaalisen näkökulmat huomioimalla voidaan edistää esimerkiksi ihmis- ja työntekijöiden oikeuksien toteutumista, työllistymisedellytysten vahvistamista, syrjäytymisen

ehkäisemistä tai esteettömyyden varmistamista. Hankintayksikön on hyvä tuntea omat alihankintaketjut, ja niissä mahdollisesti esiintyvät riskit sekä keinot näiden riskien minimointiin.

6.1 Ihmisoikeudet ja ihmisarvoisen työn edistäminen

Tiettyjen tuotteiden tuotantoketjuissa tietyissä maissa korostuu riski lapsityön hyväksikäyttöön, pakkotyöhön ja muihin ihmisoikeusongelmiin. Tuotantoketjujen ollessa pitkiä, on usein haastavaa varmentua esimerkiksi siitä, millaiset ovat työolosuhteet läpi ketjun.

Riskimaatuotteet

On syytä tunnistaa, että on olemassa maita, joissa on kohonnut riski erilaisiin tuotantoon liittyviin ihmisoikeusloukkauksiin.⁶ Syynä voi olla esimerkiksi, että valtio ei ole ratifioinut tai toimeenpannut riittävällä laajuudella kansainvälisiä ihmisoikeussopimuksia, kuten esimerkiksi kansainvälisen työjärjestö ILO:n sopimuksia.⁷ Maailmanpankin hallinnon-toimivuutta mittaavaa indeksiä käytetään usein riskimaiden tunnistamisessa.⁹

Yhtenä esimerkkinä riskimaatuoteryhmäkohtaisista listauksista voidaan käyttää norjalaisen DiFi:n eli valtion hankintaviranomainen listaa, joka on koottu yhteistyössä Swedwatchin kanssa tiettyjen hankittavien tuoteryhmäluetteloa arviomaan ihmisoikeusrikkomusten riskitasoa globaaleissa toimitusketjuissa. Vuonna 2017 tehdyssä arvioinnissa on otettu huomioon kaikki tuotantoprosessin tasot raaka-aineiden valmistuksesta tuotteen lopulliseen kokoonpanoon asti. Arviointi on perustunut raportteihin ja tutkimustuloksiin. Kohteena on ollut tuotteiden tuominen Norjaan, mutta tuotantoketjut ovat hyvin vastaavat myös Suomeen tuotaessa.

Myös Ruotsin maakäräjät ja alueet, jotka vastaavat terveydenhuollon järjestämisestä, ovat tunnistaneet riskien kannalta merkittävimpiä tuoteryhmiä, jossa tekevät yhteistyötä. Verkoston ohjeet on laadittu YK:n Global Compact -aloitteen periaatteiden pohjalta ja niissä keskitytään näiden periaatteiden mukaisesti neljään vastuullisuuden osa-alueeseen: ihmisoikeuksiin, työntekijöiden oikeuksiin, ympäristöasioihin sekä korruption vastaisuuteen.

Tunnistettaviin riskimaatuoteryhmiin^{10,11} kuuluvat esimerkiksi

- sairaanhoidontarvikkeet; suojakäsineet, sidontatarvikkeet, instrumentit
- lääkkeet
- elintarvikkeista esimerkiksi kahvi, tee, kaakao, trooppiset hedelmät, säilykkeet
- elektroniikka, kuten tietokoneet ja tietyt komponentit, lääkinnälliset laitteet
- kalusteet
- tekstiilit, työvaatteet ja -jalkineet

Esimerkiksi muovisissa ja metallisissa instrumenteissa on pitkät tuotantoketjut, joissa on kohonnut lapsityövoiman käytön riski. Suojakäsineiden hankinnoissa riskeiksi voivat nousta työntekijöiden pitkät työajat, ulkomaisiin työntekijöihin liittyvät rekrytointimaksut tai tuotantolaitosten riittämättömät

⁶ [Amfori 2018: Sosiaalisen vastuun riskimaaluettelo \(englanniksi\)](#)

⁷ [ILO:n sopimusten ratifioinnit maittain \(englanniksi\)](#)

⁸ [Finnwatch 2018: Sanoista tekoihin \(pdf\)](#)

⁹ [Worldbank: Worldwide Governance Indicator s \(englanniksi\)](#)

¹⁰ [DiFi 2017: The DiFi High Risk List \(englanniksi\)](#)

¹¹ [Hållbar upphandling: Riskområden \(ruotsiksi\)](#)

työturvallisuustoimet. Erilaisissa laitehankinnoissa, kuten esimerkiksi tietokoneet, riskit liittyvät suurelta osin tuotteen valmistuksessa käytettäviin komponentteihin.

Riskien tunnistaminen

On tärkeää tunnistaa riskit tuoteryhmäkohtaisesti. Riskien tunnistamisessa voi käyttää apuna esimerkiksi seuraavia työ- ja elinkeinoministeriön oppaassa olevia kysymyksiä¹²:

- Työn perusedellytysten kartoittaminen: Onko olemassa riski, että työehtoja tai Kansainvälisen työjärjestön ILO:n yleissopimuksia ei noudateta? Esiintyykö palkanmaksussa ja työajoissa ongelmia?
- Työvoima: Millaista työvoimaa vastaavanlaisessa tuotannossa tai palveluissa yleensä käytetään? Millaista työtä tuotantoon tai palveluihin sisältyy?
- Tuotantoprosessi: Millainen se on? Mitä vaiheita siihen liittyy? Ketkä osallistuvat prosessiin?
- Tiedossa olevat aiemmat ongelmat: Onko kyseisellä alalla esiintyneistä väärinkäytöksistä raportoitu aiemmin? Huonoista työoloista on raportoitu esimerkiksi tekstiili- ja elektroniikkateollisuuden sekä katukivien, työvälaineiden ja elintarvikkeiden valmistuksen yhteydessä. Sosiaalinen polkumyynti on yleistynyt ongelma palveluntoimittajien piirissä, ja sen riski on erityisen suuri esimerkiksi ravintola- ja siivouspalveluiden sekä rakennusalan yhteydessä.
- Hankinnan laajuus ja merkitys: Mittavan hankinnan tekeminen lisää organisaation vaikutusvaltaa. Toisaalta pienemmissä hankinnoissa voidaan vaikuttaa erityisesti pienten ja keskisuurten toimittajien toimintakulttuuriin.
- Työterveyden ja -turvallisuuden kartoittaminen: Esiintyykö tuotannossa työympäristöön liittyviä riskejä, esimerkiksi työterveys- ja turvallisuusongelmia?
- Toimitusketju: Millainen se on? Kuinka monen maan kautta se menee ja mitä nämä maat ovat? Onko todennäköistä, että siihen kuuluu useita alihankkijoita? Missä toimitusketjun osassa on vakavin riski, että työntekijöiden oikeuksia rikotaan?

Jos on tunnistettu riski, että sopimuskaudella voi tuotteen hankinnassa ilmentyä ongelmia työ- ja ihmisoikeuksien noudattamisessa, voi hankintayksikkö sisällyttää näiden hankintojen sopimusehtoihin työ- ja ihmisoikeuksien noudattamista koskevia kohtia. Hankintayksikön kannattaa pitää itsellään oikeus tarkistaa asetettujen ehtojen toteutumisen myös sopimuskauden aikana valitulta toimittajalta.

Tässä oppaassa on liitteenä esimerkkejä hyödynnettävistä sopimusehdoista sekä HUS:n käyttämästä Vastuullisuuden vähimmäisvelvoitteista (Code of Conduct), jota voi käyttää hankintasopimuksen liitteenä. Vastuullisuuden vähimmäisvelvoitteilla sopimustoimittaja sitoutetaan määriteltyihin velvoitteisiin, jotka yleensä kattavat sopimustoimittajan oman toiminnan lisäksi muun toimitusketjun.

6.2 Työllistäminen

TE-toimistossa oli syyskuun 2019 lopussa 226 000 työtöntä työnhakijaa¹³. Työllisyys on kehittynyt viime vuosina myönteiseen suuntaan ja työnhakijoita oli 6000 vähemmän kuin vuotta aikaisemmin. Positiivisen työllisyyskehityksen toisena puolena on, että merkittävä osa työttömistä työnhakijoista on

¹² [Työ- ja elinkeinoministeriö 2017: Opas sosiaalisesti vastuullisiin julkisiin hankintoihin](#)

¹³ [Työ- ja elinkeinoministeriö 2019: Tiedote - Työttömien työnhakijoiden määrä väheni syyskuussa](#)

heikossa työmarkkina-asemassa olevia kuten osatyökykyisiä tai pitkäaikaistyöttömiä. Karkeasti arvioituna työttömyys maksaa julkiselle taloudelle noin 6 miljardia euroa vuodessa.¹⁴

Työllistämisehdon käyttö

Hankinnoilla on mahdollista edistää heikossa työmarkkina-asemassa olevien henkilöiden työllistymistä. Hankintalain 98 §:n mukaan hankintayksiköllä on mahdollisuus asettaa hankintasopimuksen toteuttamiselle erityisehtoja edellyttäen, että ehdot liittyvät hankinnan kohteeseen 94 §:ssä tarkoitetulla tavalla.

Työllistämisehto julkisessa hankinnassa tarkoittaa tarjouspyyntöön ja hankintasopimukseen sisällytettyä erityisehtoa, joka velvoittaa valittua sopimuskumppania työllistämään heikossa työmarkkina-asemassa olevia henkilöitä, kuten pitkäaikaistyöttömiä, osatyökykyisiä, maahanmuuttajia tai nuoria. Ehtoa voi hyödyntää muun muassa palkkasuhteeseen työllistämiseen, oppisopimustyöllistämiseen, työkokeiluun, työssäoppimiseen tai työharjoitteluun.

Työllistämisehdon soveltaminen ei ole sidottu mihinkään tiettyyn hankintaan. Ehtoa on käytetty Suomessa ja maailmalla palvelu-, urakka- ja tavarahankinnoissa.

Kun työllistämisehdon soveltuvuutta omiin hankintoihin mietitään, on hyvä ottaa huomioon seuraavat kysymykset:

- Mikä on hankinnan arvo?
- Mikä on hankinnan kesto?
- Mitä työtehtäviä voisi sisältää ja mikä on kohderyhmä/halutaanko kohdentaa?
- Miltä näyttää alueellinen työmarkkinatilanne?

Käymällä markkinavuoropuhelua, on mahdollista löytää sopivat hankinnat ehdon hyödyntämiseen. Toimittajille kannattaa jättää pelivaraa sille, miten työllistämistä toteutetaan ja vastuuttaa heitä toteutukseen. Lisäksi yhteistyö hankinnasta vastaavien ja esimerkiksi kunnan työllisyyspalveluiden kanssa on merkittävässä roolissa sujuvan toteutuksen kannalta.

Lisätietoja

Tutustu Hanki ja työllistä! -itseopiskelumateriaaliin. Materiaalin läpikäytyäsi opit, miksi hankinnoilla työllistäminen kannattaa, minkälaisiin hankintoihin työllistämisehto parhaiten soveltuu ja miten työllistämisehtoa sovelletaan käytännössä? Materiaali on päivitetty syksyllä 2019 yhteistyössä SIEPP-hankkeen ja KEINO-osaamiskeskuksen kanssa.

[Itseopiskelumateriaali Hanki ja työllistä! SIEPP-hankkeen verkkosivuilla.](#)

6.3 Esteettömyys¹⁵

Kun hankinnan kohde on tarkoitettu luonnollisten henkilöiden käyttöön, hankintalaki edellyttää, että asianmukaisesti perusteltuja tapauksia lukuun ottamatta hankinnan kohde on määriteltävä siten, että otetaan huomioon esteettömyys vammaisille käyttäjille sekä kaikkien käyttäjien vaatimukset täyttävä suunnittelu. Vaatimukset voivat liittyä esimerkiksi liikkumis- ja toimimisesteisten henkilöiden pääsyyn rakennuksiin tai teknisten laitteiden käyttöominaisuuksiin

¹⁴ SIEPP-hanke ja KEINO-osaamiskeskus 2019: [Hankinnoilla työllistämisen itseopiskelumateriaali](#)

¹⁵ [Valtiovarainministeriö 2017: Valtion hankintakäsikirja.](#)

Hankinnan kohde on määriteltävä viittaamalla muualla lainsäädännössä (esimerkiksi yhdenvertaisuuslaki (1325/2014, sosiaalihuoltolaki (1301/2014) tai Euroopan unionin säädöksellä pakollisiksi säädettyihin esteettömyysvaatimuksiin. Tämä on huomioitava esimerkiksi julkisten rakennusten sekä tilojen suunnittelussa, ICT-laitehankinnoissa ja tulkkauspalveluiden hankinnoissa.

7. Esimerkkejä

7.1 Kopio- ja tulostuspapereiden hankinta (HUS-Logistiikka)

Tarjouskilpailutuksen ja hankinnan kohteena oli vuonna 2017 HUS kuntayhtymän ja Carean käyttöön tulevat valkoiset sekä värilliset valokopio- ja tulostuspaperit.

Tuotteiden vähimmäisvaatimuksiksi asetettiin:

- Tarjottavien tuotteiden on oltava jäljitettävissä. Vaatimusten täyttyminen tulee todentaa tarjoukseen liitettyllä selvityksellä, josta käy ilmi tuotteiden valmistusmaat ja valmistusmateriaalit. Todentamisessa voidaan käyttää todistusta ympäristöasioiden hallintajärjestelmästä (esimerkiksi EMAS tai ISO 14001).
- Tarjottavien tuotteiden tulee täyttää niitä koskevat tyypin I ympäristömerkin vaatimukset. Vaatimusten täyttyminen tulee todentaa tarjouksen yhteydessä toimitettavilla Technical Data Sheeteillä tai muilla dokumenteilla.

7.2 Sairaalavälineiden pesukoneiden ja autoklaavien hankinta (HUS-Kiinteistöt Oy)

Hankinnan kohteena olivat Jorvin sairaalan välinehuollon kiinteiden sairaalalaitteiden hankinta.

- Tarjoajien tuli toimittaa tiedot laitteiden hyödykekulutuksista (sähkön, veden, höyryn ja pesuaineen kulutus), joiden perusteella laskettiin viiden vuoden käyttö-/elinkaarikustannukset.

7.3 Astianpesukoneiden hankinta (HUS-Tukipalvelut, Potilas- ja henkilöstöruokailu)

Tarjouskilpailutuksen ja hankinnan kohteena oli korikuljetinpesukone.

- Tarjoajia pyydettiin täyttämään laskelma, johon sisältyivät tankin täytön kustannukset (lämmin vesi, sähkö/lämpö, pesuaine) ja käyttökustannukset (kuluerä, sähkö, kylmä vesi, kuuma vesi, pesuaine, huuhteluaine).
- Tankin täytön kustannukset tuli ilmoittaa yhteensä € / täyttö.
- Käyttökustannukset tuli ilmoittaa päivää, vuotta ja 15 vuotta kohden, kun päivittäin on 150 koria pestävänä.

Laskentapohjassa oli laskentaa varten valmiiksi määritetty laitteen käyttöikä, toimintapäivät/vuosi, kontaktiaika (sekuntia), allastäyttöjen määrä/vrk, pestävien korien määrä/vrk, sähkön hinta/€, kylmän veden hinta (€/m³), kuuman veden hinta (€/m³), pesuaineen hinta (€/l), pesuaineen annostelu (g/l), huuhteluaineen hinta (€/l) ja huuhteluaineen kulutus (g/l).

7.4 Tutkimuskäsineiden hankinta (HUS Logistiikka)¹⁶

Hankinnan kohteena olivat tutkimuskäsineet HUS:lle, sekä HUSin jäsenkunnille ja erityisvastuualueille.

Ympäristövastuu huomioitiin käsineiden materiaaleissa. Vinyyliekäsineiden sijaan hankittiin nitrilikäsineitä, jotka ovat PVC-vapaita, mutta lisäksi suojaavuudeltaan parempia sosiaali- ja terveydenhoidon työtehtäviin

HUS vaati suojäkäsineiden puitesopimustoimittajaa sitoutumaan Code of Conduct -vastuullisuuden vähimmäisvelvoitteisiin, jotka painottavat ihmisoikeuksien kunnioittamista, työehtojen ja työn tekemisen olosuhteita ja niihin liittyviä velvoitteita. Käsineiden tuli olla tuotettu kolmannen osapuolen sosiaalisen vastuun kriteerein auditoimissa tuotantolaitoksissa, jolla voitiin varmistaa tuotantolaitosten sitoutuminen työntekijöiden oikeuksiin.

7.5 Terveydenhuollon työvaatemallisto (Sakupe Oy)¹⁷

Terveydenhuollon työvaatemalliston hankkiminen Sakupe Oy:n terveydenhuollon asiakkaille (muun muassa Pohjois-Savon, Keski-Suomen, Pohjois-Karjalan, Pirkanmaan ja Itä-Savon sairaanhoitopiirit).

Hankinnan tavoitteena oli toimittaa asiakkaille nykyaikainen ja toimiva työvaatemallisto, saada tuote, joka soveltuu hoitotyöhön ja on turvallinen sekä työntekijöille että potilaille sekä huomioida vastuullisuus ja ympäristökysymykset kilpailutuksessa.

Valintaperusteena käytettiin kokonaistaloudellista edullisuutta seuraavin vertailuperustein:

- Hintaa 70 %
- Valmistetun tuotteen laatu koepesun jälkeen 20 %
- Kierrätysmahdollisuus 10 %

Mallistoon kuuluvat polyesterista valmistetut työasut sekä lääkärintakki kierrätetään elinkaarensa päässä uudelleen raaka-aineeksi.

Toteutetun hankinnan avulla saatiin käyttäjälähtöinen terveydenhuollon työvaatemallisto. Uudet työvaatteet otetaan käyttöön ensimmäisenä Tampereen yliopistollisessa sairaalassa keväällä 2020 ja myöhemmin kaikissa Sakupe Oy:n asiakkaiden sairaanhoitopiireissä.

---

¹⁶ [HUS 2019: HUS kilpailutti tutkimuskäsineet yhteistyössä Finnwatchin kanssa](#)

¹⁷ [KEINO-osaamiskeskus 2019: Ympäristönäkökulmat terveydenhuollon tekstiilihankinnassa – Case Sakupe Oy](#)

Sairaanhoitopiirien opas vastuullisiin hankintoihin

Opas pohjautuu alun perin HUS:n hankintaohjeen ympäristöliitteen yleisiin ohjeisiin ja esimerkkikriteereihin, joita on päivitetty ja laajennettu syksyn 2019 aikana kattamaan laajemmin vastuullisuusnäkökulmat. Opas on tehty yhteistyössä seuraavien organisaatioiden kanssa:

